

Selanik Ayasofya Camii'nin Tamirine Dair Bir Belge

A Document Regarding the Repair of the Hagia Sophia Mosque in Thessaloniki

Emre Karadavut*

Arş. Gör., Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Yozgat, Türkiye

Ress. Asst., Yozgat Bozok University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Yozgat, Türkiye

emre.karadavut@yobu.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-6789-1827>

*Corresponding Author / Sorumlu Yazar

Abdulkadir Dündar

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Ankara, Türkiye

Professor, Ankara University, Faculty of Divinity, Department of Islamic History and Arts, Ankara, Türkiye

abdulkadirdundar@yahoo.com | <https://orcid.org/0000-0002-2713-6675>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.31591/istem.1520626

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 22.07.2024

Accepted / Kabul Tarihi: 11.10.2024

Published / Yayın Tarihi: 31.12.2024

Cite as / Atıf: Karadavut, Emre – Dündar Abdulkadir. "Selanik Ayasofya Camii'nin Tamirine Dair Bir Belge". *İstem* 44 (2024), 37-62. <https://doi.org/10.31591/istem.1520626>

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: "Authors retain the copyright of their works published in the journal, and their works are published under the CC BY-NC 4.0 license. / Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır."

Ethical Statement / Etik Beyan: *This article is extracted from my master thesis/doctorate dissertation entitled "Artworks of Ibrahim Pasha of Parga", supervised by Prof. Dr. Abdulkadir Dündar (Master's Thesis, Ankara University, Ankara/Türkiye, 2022). /Bu çalışma Prof. Dr. Abdulkadir Dündar danışmanlığında Aralık 2022 tarihinde tamamladığımız "Pargalı İbrahim Paşa'nın Eserleri" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.*

Selanik Ayasofya Camii'nin Tamirine Dair Bir Belge

Öz

Selanik, Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda bulunan en önemli şehirlerinden birisidir. Bu şehrin simge yapılarının başında da İstanbul'da olduğu gibi Ayasofya gelmektedir. Yine payitahttaki örneğine benzer şekilde buradaki Ayasofya da başta kilise olarak inşa edilmiş ve Osmanlıların Selanik'i fethinden sonra camiye çevrilmiştir. Ancak bu işlem, İstanbul Ayasofya'sından farklı olarak fetih hemen akabinde bir fetih sembolü olarak değil, yaklaşık bir asır sonra Pargalı İbrahim Paşa tarafından satın alındıktan sonra gerçekleştirilmiştir. Bu tarihten itibaren yüzyıllarca cami olarak kullanılan yapıda zaman zaman yangın ve yenileme gibi muhtelif sebeplerden ötürü çeşitli tamir faaliyetleri yürütülmüştür. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde mezkûr tamir ve restorasyon faaliyetlerine dair yirmiden fazla arşiv belgesine rastlanılmıştır. Bu belgelerin büyük bir çoğunluğu Selanik Ayasofya Camii'ni büyük ölçüde tahrip eden 1890 yangını sonrasında gerçekleşen tamir süreçleri hakkındadır. Bunlar arasında imzasız ve tarihsiz olan bir belge hem üslup hem de muhteviyat açısından diğerlerinden oldukça farklıdır. Hem Arap hem de Latin alfabesi ile yabancı kelimelerin kullanıldığı bu belge, yangın neticesinde büyük ölçüde tahrip olan yapının ve hassaten mozaiklerin durumunu gözler önüne sermektedir. Akabinde ise eserin nasıl tamir edilmesi gerektiği anlatılmaktadır. Böylelikle belge, Bizans devrinden kalma ve doğal olarak Hristiyanlığa dair olan bu mozaiklerin tamiri hususunda Osmanlı'nın ne derece ehemmiyet verdiğini de ortaya koymaktadır. Ayrıca belge üzerinde sonradan yapılan değişiklikler de Osmanlı diplomatikası açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Çalışmamızda hem belgenin belirtilmeyen yazarı ve tarihi hakkındaki bulgularımız hem de Selanik Ayasofya Camii'nin, belgenin yazıldığı devrin terimleriyle, o dönemdeki durumu ortaya konmaya çalışılmıştır. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nin son döneminde, eskiden kilise olan tarihi bir caminin tamiri konusundaki ihtimamını ve bu husustaki kırmızı çizgileri gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selanik, Ayasofya, Arşiv Belgesi, Cami, Kilise.

A Document Regarding the Repair of the Hagia Sophia Mosque in Thessaloniki

Abstract

Thessaloniki is one of the most significant cities of the Ottoman State in the Balkans. Similar to Istanbul, one of its iconic structures is Hagia Sophia. Like its counterpart in the capital, the Hagia Sophia here was originally built as a church and converted into a mosque after the Ottoman conquest of Thessaloniki. However, unlike the situation in Istanbul, where the conversion took place immediately after the conquest as a symbol of victory, in Thessaloniki, this transformation occurred approximately a century later, after it was purchased by Ibrahim Pasha of Parga. From that time onwards, the building was used as a mosque for centuries and underwent various repair activities due to reasons such as fires and renovations. In the Directorate of State Archives, more than twenty archival documents have been discovered pertaining to the aforementioned repair and restoration activities. The majority of these documents focus on the repair processes that occurred following the devastating fire of 1890, which caused significant damage to the Hagia Sophia Mosque in Thessaloniki. Among these, an unsigned and undated document is quite different from the others in terms of both style and content. This document, utilizing both Arabic and Latin alphabets for foreign words, vividly depicts the condition of the structure, especially the mosaics, which suffered extensive damage as a result of the fire. Subsequently, the document explains how the building should be repaired. Thus, the document sheds light on the importance that the Ottoman State attached to the restoration of these mosaics dating back to the Byzantine era, which are naturally related to Christianity. Moreover, the changes made later on in the document provide important clues for Ottoman diplomacies. In our study, it is tried to reveal our findings about the unspecified author and date of the document, as well as the situation of the building in that period using the terminology of the era in which the document was written. Therewithal, in the last period of the Ottoman State, its care in the repair of a historical mosque, which used to be a church, and its red lines in this regard were tried to be revealed.

Keywords: Thessaloniki, Hagia Sophia, Archive Document, Mosque, Church.

Giriş

Osmanlı sanatı ve mimarisi konusunda en önemli kaynakların başında hiç şüphesiz devrin birincil kaynağı hüviyetindeki arşiv belgeleri gelmektedir. Özellikle, tamir konusunda kaleme alınmış arşiv belgelerinde hem yapıların mevcut halleri hem de yapılan tamir faaliyetleri hususunda oldukça önemli bilgiler verilmektedir. Yapılarda afetler ve sonrasında tamirler dolayısıyla büyük çaplı değişiklikler yaşanabildiğinden, arşiv belgeleri yapıların özgün hallerine ilişkin bilgiler sunan önemli kaynaklardır.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde tespit ettiğimiz tarihsiz ve imzasız olan bir belge hem Osmanlıların Balkanlardaki en kıymetli eserlerinden Selanik Ayasofya Camii'nde yapılması planlanan çalışmaları hem de Osmanlı Devleti'nde tamir süreçlerinin ve diplomatikanın nasıl yürütüldüğü hakkında bilgiler sunmaktadır. Rapor niteliğindeki bu belge "BOA, TFR. I. M.- 22-2157-002" numaralı fişte kayıtlıdır.¹

Çalışmamızın başında Selanik'teki Ayasofya'nın tarihinden kısaca bahsedilmiştir. Makalemizin esasını oluşturan belge dil, üslup ve içerik açısından detaylı bir şekilde incelenmiştir. Sonrasında, belgedeki bazı bilgilerin açığa çıkmasında önemli ipuçları veren Marcel Le Tourneau'ya ait "Les Mosaïques de Sainte-Sophie de Salonique"² adlı makaledeki konumuzla ilgili bölümler değerlendirilmiştir. Sonuç kısmında ise elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Belgenin orijinal metni ve transkripsiyonu da çalışmamızın sonuna eklenmiştir.

1. Selanik Ayasofya'sının Tarihçesi

Selanik Ayasofya Kilise'sinin ilk olarak İmparator Jüstinyen devrinde (527-565) ve İstanbul Ayasofya'sının mimarlarından Anthemios tarafından inşa edildiği düşünülmektedir.³ 10-11.yy. aralığında yapılan inşa faaliyetleri neticesinde ise yapı ana hatlarıyla mevcut halini almıştır.⁴ Yapı şehrin Türkler tarafından fethedilmesinden yaklaşık 100 sene sonra, 16.yy'ın ikinci çeyreğinde Pargalı İbrahim Paşa tarafından satın alınıp camiye çevrilmiştir. Bunun neticesinde Ayasofya Camii, yalnızca Selanik'te değil tüm Balkanlardaki en mühim ibadethanelerden birisi olarak yaklaşık 400 sene kullanılmıştır.⁵ 1912 yılında ise Selanik'in Yunanların eline geçmesinin ardından tekrardan kiliseye çevrilmiştir.⁶ Yapı, Selanik'in merkezinde

¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Rumeli Müfettişliği Müteferrika Evrâkı [TFR. I. M.]*, 22-2157-002.

² Marcel Le Tourneau - Charles Diehl, "Les Mosaïques de Sainte-Sophie de Salonique", *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 16/1 (1909), 39-60.

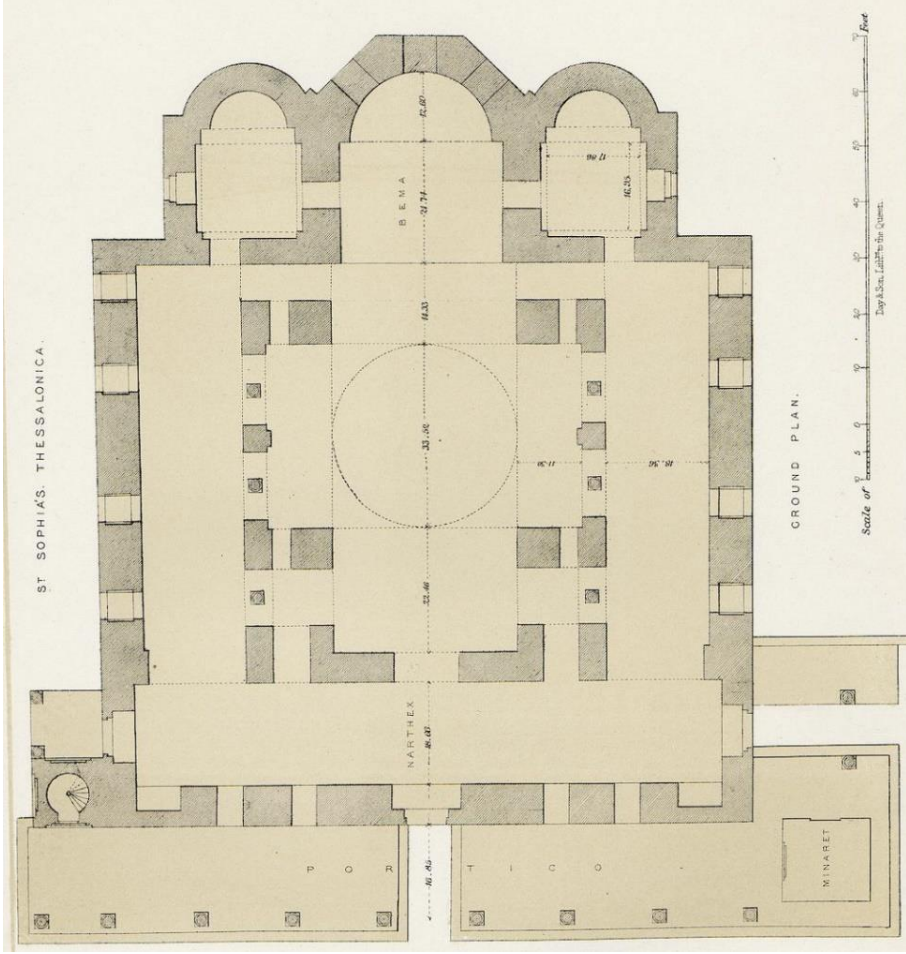
³ Charles Texier - Richard Popplewell Pullan, *Byzantine Architecture; Illustrated By Examples of Edifices Erected In The East During The Earliest Ages of Christianity* (London: Day & Son, 1864), 143; Orest Tafrafi, *Topographie de Thessalonique* (Paris: Paul Geuthner, 1913), 165-166.

⁴ Aristotelis Mentzos (ed.), *impressions: Byzantine Thessalonike through the photographs and drawings of the British School at Athens (1888-1910)* (Thessalonike: Center for Byzantine Research - Charitable Fraternity of Thessaloniki, 2012), 122.

⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Vakıf Defteri (VD), No: 581 s. 76; Machiel Kiel, *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans* (Hampshire: Variorum, 1990), 148a.

⁶ Semavi Eyice, "Ayasofya Camii", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), 4/221.

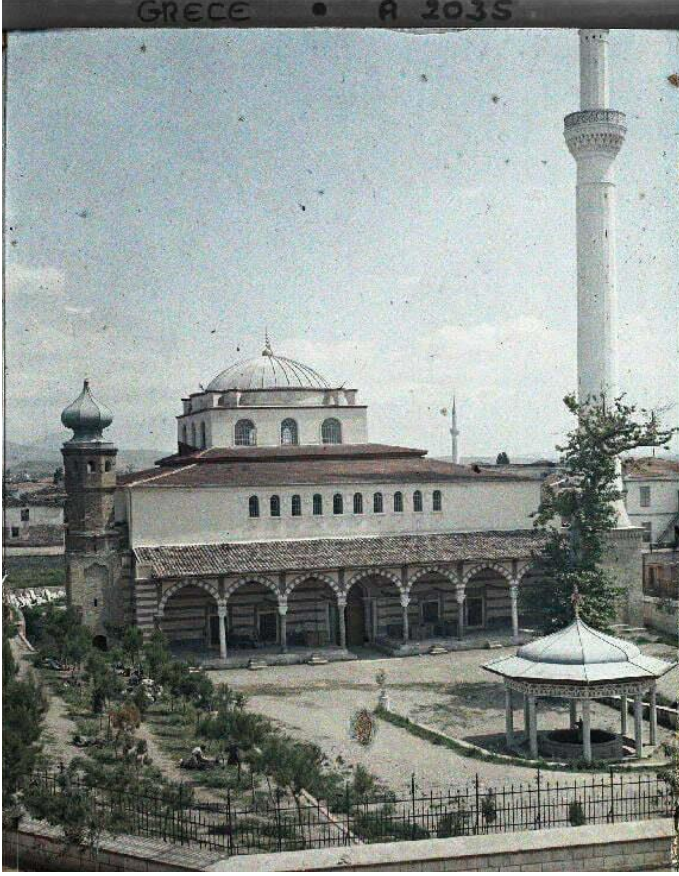
Ayasofya Meydanı'nda yer almaktadır. Aslen bir kilise olarak inşa edildiğinden, üç nefli bazilikalardan tipinde kubbeli bir bazilika'dır (Plan 1).

Plan 1: Selanik Ayasofya Camii planı⁷

Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen avlunun doğusunda yer alan yapıda, cami olarak kullanıldığı dönemde batısında şadırvanı, doğusunda ise Resim 2'de görülen bazı kalıntılardan hareketle hazire olduğunu düşündüğümüz bölüm bulunmaktaydı (Resim 1 ve 2).

⁷ Texier - Pullan, *Byzantine Architecture*, şek. XXXV.

Resim 1. Selanik Ayasofya Camii batı cephesi ve avlusu (1913)⁸

Resim 2. Selanik Ayasofya Camii doğu cephesi ve haziresi⁹

⁸ Kültür Envanteri, "Ayasofya, Selanik" (Erişim 12 Ağustos 2022).

⁹ Salt Araştırma, "Salonique, Eglise Sainte-Sophie, le Chevel - Salonica, Ste Sophie Church (Apsis) -

Ayasofya camiye çevrilirken plan şemasında bir değişiklik yapılmayıp yalnızca son cemaat yeri ve bir minare eklenmiştir (Resim 1). İbrahim Paşa'nın vakfiyesindeki bilgilere göre cami, avlusuna kubbeli bir şadırvanın, ilim ehli için on odalı müştemilatın, doğu duvarına bitişik bir sıbyan mektebinin ve imaretin eklenmesiyle külliye halini almıştır. Caminin kuzeyinde ve batısında bulunan dükkanlar da buraya vakfedilip akar sağlanmıştır.¹⁰

Osmanlı arşiv belgelerinden ulaşabildiğimiz kadarıyla H. 1268/M. 1852 ile H. 1326/M. 1908 senesine kadar külliye muhtelif sebeplerden ötürü pek çok defa tamir ve inşaa faaliyetleri yürütülmüştür.¹¹ Bu tamir süreçlerinden bahseden bazı arşiv belgelerinde cami için “âsar-ı kadîmden olmasıyla harâb bir hâlde bırakılması lâyük olamayacağından” denilerek Osmanlıların hem tarihi eserlere bakışını hem de bu eserlerin tamiri konusunda gerekli hassasiyeti ve özeni gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca aynı belgelerde Selanik Ayasofya Camii için “Dersaadet'te bulunan Ayasofya Câmî-i Şerîfinin ikincisi” şeklinde bahsedilerek yapının ehemmiyeti vurgulanmıştır.¹² Bahse konu dönemdeki tamir süreçlerinden en uzun süreni ve maliyetli olanı 1890 yangınından sonraki süreçtir. 1890 yılında çıkan yangın camide çok ciddi tahribata sebebiyet vermiş ve camiye kullanılamaz hale getirmiştir.¹³ Bu yangından sonra cami yaklaşık 20 sene kapalı kalmıştır. Fransız mimarların projelerine istinaden 1908 yılında başlanan tamirat 1911 yılında tamamlanmıştır.¹⁴ Elimizde yangından sonraki tamir süreciyle ilgili en erken tarihli evrak H. 1322/ M. 1904 yılına aittir. Tamiratın bu kadar gecikmesinin, yangının çıktığı zamanda Osmanlı Devleti'nin son zamanları olması hasebiyle ekonomik sebeplerden ötürü olduğunu düşünmekteyiz. Çok uzun uğraşlar ve oldukça yüksek meblağlar ödenmesi sonucunda cami 1911 yılında bizzat Sultan V. Mehmed Reşad Han tarafından tekrar ibadete açılmıştır (Resim 3).¹⁵

→

Selanik” (Erişim 12 Mart 2022).

¹⁰ VGMA, VD, No: 581 s. 76; Mehmet Zeki İbrahimgil - Hamza Keleş, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Vakıf Eserleri Envanteri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 1/690.

¹¹ Hilal Kazan, *II. Abdülhamid Devri Önemli Restorasyonları: Şam Emevi Camii ve Selanik Ayasofya Camii* (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2023), 91-142.

¹² Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Şura-yı Devlet [İ. ŞD]*, 64-3741; Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet Evrak [ŞD]*, 296-30.

¹³ Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, 168; Charles Diehl vd., *Les Monuments Chrétiens de Salonique* (Paris, 1918), 117.

¹⁴ Eyice, “Ayasofya Camii”, 4/221.

¹⁵ Emre Karadavut, *Pargalı İbrahim Paşa'nın Eserleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 240-273.

Resim 3. *Sultan V. Mehmed Reşad Han'ın katılımıyla Ayasofya Camii'nin yeniden ibadete açılışı (1911)¹⁶*

1911'de Selanik'in Yunanlar tarafından işgal edilmesinden bir sene sonra yapı tekrardan kiliseye çevrilmiştir. Bu işlem yapılırken zaman içinde yapının minaresi, son cemaat yeri ve şadırvan bölümleri yıkılmış ve imaret kulesi hariç külliye'nin diğer tüm unsurları da ortadan kaldırılmıştır. Böylelikle yapı tekrardan görünüm itibarıyla de kilise formuna dönmüştür. (Resim 4).

Resim 4. *Selanik Ayasofya, batı cephe (2022)*

¹⁶ Eyice, "Ayasofya Camii", 4/221.

Yapının iç kısmında da minber, mihrap ve müezzin mahfili gibi camiye ait tüm unsurlar parçalanmıştır. Bu parçalardan bir kısmı günümüzde yapının avlusunda dağınık vaziyette bulunmaktadır (Resim 5-7).

Resim 5 ve 6. *Yapının doğusunda parçalanmış halde minber köşkü ve diğer parçalar (2022)*

Resim 7. Yapının kuzeyinde parçalanmış kalıntılar (2022)

2. Belge

Ayasofya Camii'nde tamir süreçleri yürütülürken şüphesiz hem camide yapılacaklar hem de ortaya çıkan masrafın belirlenmesi ve ödenmesi hususunda oldukça yoğun bir evrak trafiği gerçekleşmiştir. Araştırmalarımız sonucunda Devlet Arşivleri bünyesinde yirmiden fazla yazışma bulunmaktadır. Bu belgeler tamirata dair ödemeler, muhtelif sebeplerden ötürü yapıda gerçekleştirilen tamirat ve tefrişata dair detaylar gibi hususları ihtiva etmektedir.¹⁷ Bu evraklar arasında karşımıza çıkan ve makalemizin konusunu oluşturan bir belge ise hayli ilgi çekicidir.

Çalışmamızda "BOA, TFR. I. M.- 22-2157-002" numaralı fişte kayıtlı olan bu belgenin seçilmesinde; metinde Ayasofya Camii'nden bir kilise ve unsurlarından da kilise bölümleri şeklinde bahsedilmesi, özellikle süslemelerin Hristiyan terminolojisiyle adlandırılması ve belgedeki hem Latin hem de Arap alfabesiyle kaleme alınan yabancı kelimeler etkili olmuştur.

2.1. Belgenin Tarihi

Üç sayfadan oluşan bu belgenin üzerinde herhangi bir tarih ibaresi bulunmamaktadır. Ancak, Devlet Arşivleri'nde bu evrakın birlikte dosyalandığı ve benzer husustan bahseden diğer iki evrak üzerinde Rumî 29 Mart 1324 (M. 11.04.1908) ve 18 Mayıs 1324 (M. 31.05.1908) tarihleri yer almaktadır.¹⁸ Dolayısıyla belgenin, bu tarihler arasında düzenlendiğini söyleyebiliriz.

2.2. Belgenin Dili ve Üslubu

Belgenin üslubuna bakıldığında hem dil hem de bürokratik açıdan, devrin kurallarına genel anlamda haiz gibi görünse de metnin bazı kısımlarının sonradan başka bir kalemle çizilmesi bu bölümlerin üslup ve içerik açısından uygun görül-

¹⁷ Bahse konu belgeler ve içerikleri için bk. Karadavut, *Pargalı İbrahim*, 243-248.

¹⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Rumeli Müfettişliği Mütferrika Evrakı* [TFR. I. M.], 22-2157-001, 22-2157-003.

mediğini ortaya koymaktadır. Söz gelimi yazar, rapor hüviyetindeki bu metnin başına “Devletlü Hilmi Paşa Hazretlerine” yazmış ancak bu ibarenin üstü çizilmiştir. Bunun sebebi muhtemelen doğrudan isim belirtilmesidir. Çünkü hem genel anlamda Osmanlı geleneğinde hem de o devirdeki belgelerden gördüğümüz kadarıyla hazırlanan belgeler, makam sahibi olan kişi belirtilmeden makama yönelik “Devletlü efendim hazretleri”¹⁹ ya da “Ma’rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki”²⁰ denilerek başlanmaktadır. Belgenin ilk sayfasının başlarında yazarın kendisine bu raporu hazırlama görevinin Fransız hükümeti tarafından verildiği ve hitap edilen makamın bunu tasdik ettiğini belirttiği kısım, ikinci sayfanın son satırındaki tamirat için ortaya çıkacak masrafı hesaplayan kişiyi belirttiği “bu meyanda Nûriciyan Efendinin” ifadesi ve üçüncü sayfanın sonundaki yapılacak çalışma için gerekli ödemenin Makedonya bütçesinden yapılmasını talep etmesi, kanaatimizce üslup açısından uygun görülmediğinden üstü çizilen yerlerdir.

Belgede en çok dikkat çeken yerlerden biri de belge yazarının Selanik Ayasofya Camii’nden kilise olarak bahsetmesi ve sonrasında buraların tashih edilmesidir. Yazarın kullandığı her kilise kelimesinin üstü çizilmiş olup cümlenin devamına göre ya o şekilde bırakılmış ya da “-nin”, “cami” ve “Ayasofya” ifadeleri eklenmiştir.

Tüm bunların yanı sıra belgedeki iki kelime (“tambour” ve “abside”) Latin alfabesi ile yazılmıştır. Bu durum oldukça sıra dışı olup tam olarak sebebini bilemiyoruz. Yazar, gayrimüslim olup hatta belki de Osmanlı tebaasından olmaması hasebiyle bu kelimelerin Arap alfabesi ile yazılışını bilememiş olabilir. Ancak, metinde tırnak içinde belirtilen “panağya”, “pantokrâtor” ve “kontrafor” terimlerini yazabilmiş olması bu ihtimali zayıflatmaktadır.

2.3. Belgenin Muhatabı

Belgenin gönderildiği kişi sonradan üstü çizilmiş olmakla birlikte “Devletlü Hilmi Paşa Hazretlerine” olarak belirtilmiştir. Bu kişinin Selanik’i de içine alan Balkan yarımadasındaki (Rumeli) asayişten sorumlu olan devrin Rumeli Umûmî Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa olması oldukça yüksek bir ihtimaldir.²¹

2.4. Belgenin İçeriği

Üzeri çizilmiş de olsa belge “Devletlü Hilmi Paşa Hazretlerine” ifadesiyle başlamaktadır. Sonrasında belgenin, oldukça kötü durumda olan Selanik Ayasofya Camii’nin yıkılmasını engellemeye yönelik inşaa faaliyetleri için hazırlanan bir rapor olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, yapının içinde özellikle de kubbe kısmında bulunan mozaiklerin üstü hiç görülmeyecek şekilde başka resimlerle örtülü olduğu halde hem padişahın hem de yerel yönetimin yardımları ile bu mozaikleri asıllarına uy-

¹⁹ BOA, İ. ŞD. 64-3741.

²⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye [İ. DH]*, 699-48912.

²¹ Mahir Aydın, “Hüseyin Hilmi Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998), 18/550-551; Mustafa Alkan, “Hüseyin Hilmi Paşa’nın Rumeli Umûmî Müfettişliği (1902-1908)”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (31 Mart 2015), 242-255.

gun şekilde ortaya çıkardığını belirtmiştir.

Sonrasında yapıdaki mozaikler ve durumlarından bahsedilmiştir. Kubbedeki mozaikler “tarz-ı tertibi, vaz’ ve tavrı, resim sanatınca olan kıymeti ve renkleri itibâriyle bugün enâfis-i âsârdan olan “panağya” ile iki melek ve on iki havâriyyûn kubbe üzerine tamâmen hâl-i aslılerine nümâyân olmakda” ifadeleriyle anlatılmıştır. Buna göre üslupları, konumları, duruşları, resim sanatı açısından ve renkleri itibariyle en nefis ve kıymetli eserlerden olan Hz. Meryem’in “panagia”²² sahnesi, iki melek ve 12 Havari tasvirleri orijinalliklerini tamamen korur vaziyette görülmektedir. Kubbe göbeğinde ise “iki melek tarafından taşınmakta olan pantokrâtor bir vaz’ ihtişâm ile bakmaktadır” şeklinde bahsedildiği üzere Hz. İsa’nın oldukça ihtişamlı duran “pantokrator”²³ tasviri iki melek tarafından taşınmaktadır (Resim 8). Bunun yanı sıra yazarın “bir mahalde” diye bahsettiği mihrabın/apsisin üstünü örten yarım kubbedeki mozaikte Hz. Meryem’in kucağında Hz. İsa’yı tuttuğu görülmektedir (Resim 9). Ayrıca bu mozaik, altıncı yüzyıldan kalma mozaikten altın bir haçın yarısını örtmektedir. Ancak, Hz. Meryem mozaığının 11.yy’da yapılan restorasyon esnasında bu haçın yerine yapıldığı bilinmektedir.²⁴ Günümüzde bu bölgede bir haç mozaiği görülmemektedir.

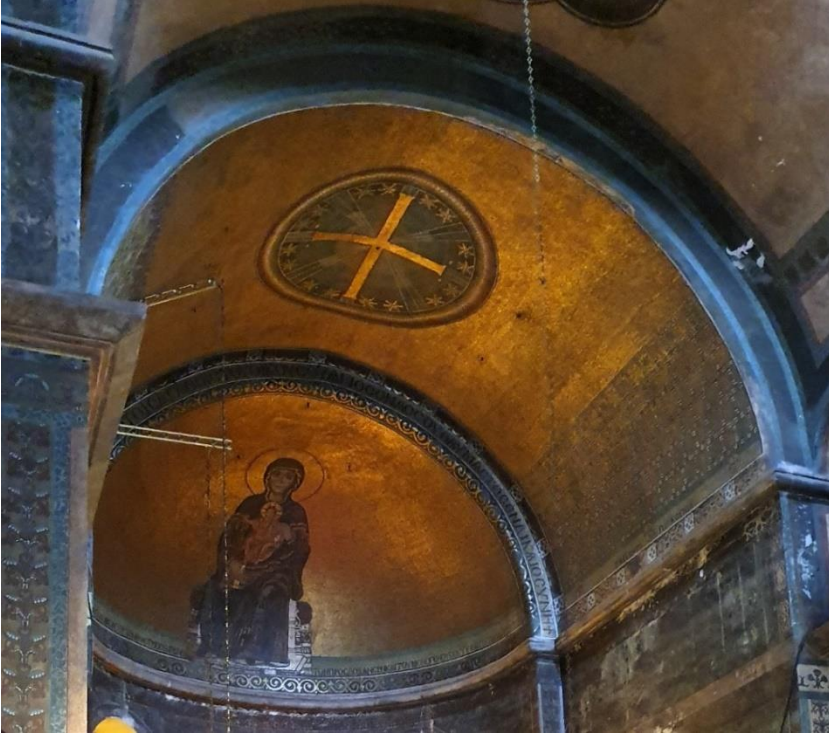

Resim 8. Kubbe mozaiklerinin günümüzdeki hali (2022)

²² Encyclopedia of Christianity Online, “Panagia” (Erişim 20 Ocak 2024).

²³ Oxford Reference, “Pantocrator” (Erişim 19 Ocak 2024).

²⁴ Mentzos, *impressions*, 124.

Resim 9. Mihrap/Apsis bölümündeki mozağın günümüzdeki hali (2022)

Yazar yapıda bulunan mozaikleri İtalya'nın Ravenna ("Râven") şehrinde bulunan iki kilisedeki mozaiklerle "Ayasofya müzeyyenâtı resmedenin ve sûretlerdeki vazi'yet-i tabii'ye itibâriyle Râven kiliselerine fâik bile addolunur" ifadeleriyle mukayese etmiştir. Yani, tezyinat ve figürlerin duruşu itibariyle Ayasofya'dakileri daha üstün görmektedir. Mihrap önü kubbesindeki Hz. Meryem mozaîği için de "sekizinci asırda yapılmış yegâne mozaikdir ki târih-i sanâi'-i nefise için ehemmiyeti pek büyükdür" demekle bu eserin Bizans sanatının günümüze neredeyse hiçbir eserin kalmadığı bir döneminden ulaştığı vurgulanmıştır.

Ayasofya'nın muhafazasının "gerek sanâi'-i nefise ve gerek târihce" yani güzel sanatlar ve tarih açısından ne kadar mühim olduğunun aşikâr olduğunu belirten yazar, durumu çok kötü olduğu için yakın bir zamanda tamamen yıkılabileceği konusunda uyarıda bulunmaktadır.

Yapının aslına yani "hâl-i aslîsine"²⁵ döndürmenin hem çok zor hem de astronomik bir masrafa mal olacağı için "elzem olan ta'mîrâtın icrâsıyla temîn-i hüsnü muhafazasına çalışma"nın yani yapının yıkılmasını engelleyecek gerekli kısımların tamir edilmesi tavsiye edilmektedir. Belgede yapının o zamandaki kubbeyi ta-

²⁵ Osmanlılardaki tamir süreçlerinden kullanılan tabirler için bk. Abdülkadir Dündar, "Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar", *1. Uluslar Arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi* (Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 2000), 1/269.

şıyan kemerleri ve sütunlarının iyi durumda, kubbe ve “kontroforlar”ının (payandaların) kurşunla kaplı olduğu belirtilmektedir. Kubbede rutubet görülmeyip mozaikler de sağlam durduğundan bu kurşunların sağlam olduğu sonucuna varılabildiği ancak her ihtimale karşı tekrardan kontrol edilmesi tavsiye edilmiştir.

Camide tamir edilmesi gereken kısımlar da belgede detaylıca belirtilmiştir. Buna göre kısmen kurşunla mestur olan kubbe kasnağının (“tambour”) tamamen kapatılıp pencerelerinin camlı kapaklarla örtülmesi lazım görülmüştür. İnşaatın en büyük kısımları ise; mihrap nişinin (“abside”) üstündeki örtünün acilen yenilenmesi, yapıdaki dört büyük kemerin ve kubbeyi taşıyan sütunların “sath-ı hâricîlerini”n yani dış yüzeylerinin örtülmesi olarak sıralanmıştır. Üstleri örtülü olmadığından “tebeddülât-ı havâiyeye” yani hava olaylarına maruz kalan bu kemer ve sütunların üzerini otlar, ağaçlar ve sarmaşıkların istila ettiği, bu bitkilerin de nemi tuttuğundan tahribata yol açtığı belirtilmiştir. Ayrıca, kemerlerin durumuna benzediği için yapının ikinci katında bulunan kadınlar mahfilinin de üstünün örtülmesi zemin katın korunması için gerekli görülmüştür. Buradan camide, yangından önce yani 19.yy'ın sonlarında da kadınlara yer ayrıldığı görülmektedir. “Mozaikle müzeyyen olan kubbe ile kilise câminin dâhili için örtü lazım değildir.”

Eğer işlemler bu şekilde yapılamazsa kadınlar mahfilinin üstüne yağın yağmur sularını “hâricî dîvârlara” yani dış duvarlara akıtmak için üstüne çimento döküp kemerlerin ise camla kaplanması önerilmiştir. Zemin ve birinci katta tamir ya da yeniden inşa edilmesi gereken sütunlar olsa da bunların “ebniyenin resâne-tine” yani binanın sağlamlığına etki etmediği belirtilmiştir. Detaylıca arz edilen bu işlemlerin yapıldığı takdirde Ayasofya Camii'nin uzun bir süre “hâl-i hâzırını muhâfaza edecek sûrette ta'mîr” edilmiş olacağı aktarılmıştır.

Yazar tüm bu işlemler için ortaya çıkacak masraf hususunda bölgedeki piyasaya hâkim olmadığı için kendisinin bir fiyat takdir edemeyeceğini ancak bu işlerden anlayan kişilere yani üstü çizili kısımda ismi geçen “Nûriciyan Efendi'ye” göre 30.000 Frank'ın yeterli olduğunu yazmaktadır.

Tüm bu işlemlerin profesyonelce yapılması için işin başında olacak mimarın seçimi hususunda “mi'mârın san'atına vukûf-u kâmilinden başka Bizans usûl-u san'atına tamâmen vâkîf bir san'atkâr olması dahî lazımdır” denilerek oldukça dikkatli davranılıp bu kişinin hem mimariye hem de Bizans sanatına hâkim olması gerektiği vurgulanmıştır. En son olarak da eğer Müze-i Hümâyun “mi'mâr-ı husûsîsi” Ethem Bey'e²⁶ bu görev verilmez ise hâlihazırda Selanik'te Fransa hükümetinden ruhsatlı ve bu vasıfları taşıyan yani “şehâdetnâmeyi hâiz ve mârrü'l-'arz evsâfi câmi” bir mimar olan Fransız Mösyö Tiriyo'nun görevlendirilmesi arz edilmiştir.

²⁶ Devrin Âsâr-ı Atıka Müze-i Hümâyunu (İstanbul Arkeoloji Müzeleri bünyesindeki Eski Şark Eserleri Müzesi) müdür yardımcısı Halil Ethem Eldem için bk. Semavi Eyice, “ELDEM, Halil Ethem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 11/18-21.

3. Belgenin Aidiyetine Dair Şüpheleri Gideren Makale

Selanik Ayasofya Camii'nin tamirine dair makalemizin konusunu oluşturan belgede herhangi bir yazarın ismi veya imzası bulunmamaktadır. Bununla beraber bazı ipuçları yer almaktadır. Örneğin, Ayasofya Camii'nden ısrarla kilise şeklinde bahsetmesinden ötürü yazarın gayrimüslim olduğunu düşünmekteyiz. Hatta hem görevi kendisine tevdi edenin Fransa hükümeti olduğunu belirtmesi ve metindeki Latin alfabesiyle yazılan kelimelerin Fransızca olması hem de İtalya'nın Ravenna kentinin adının Fransızca telaffuza uygun biçimde "Râven" olarak yazılması yazarın Fransız olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Buradan hareketle devrin yayınlarını taradığımızda karşımıza çıkan Fransız mimar Marcel Le Tourneau tarafından yazılıp 1909 yılında yayımlanan bir makale dikkatimizi çekmiştir. "Les Mosaïques de Sainte-Sophie de Salonique" adlı bu makalede Marcel Le Tourneau, Selanik Ayasofya Camii'ndeki mozaikleri tamir etmede görevlendirildiğinden bahsetmekte ve bu görevi ifa etme sürecini detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Yazar, Maarif Nezareti tarafından Selanik'teki Bizans'tan kalma anıtları incelemek için görevlendirildiğini, bu sebepten ötürü 1907 baharında Selanik Ayasofya'sındaki mozaikleri incelediğini aktarmıştır.²⁷

Makalede teşekkür faslını oluşturan paragrafta Le Tourneau, çalışmasında her türlü kolaylığı sağlayan Hilmi Paşa'ya ve Selanik valisine şükranlarını sunmaktadır. Ayrıca, okul arkadaşı olan Fransız mimar Mösyö Thirion ile işin yürütücüleri olan Nouridjan (Nûriciyan) Bey ve Ethem Bey'e de yardımlarından ötürü teşekkür etmektedir.²⁸

Makalenin başlarında yazar, yapının durumunu anlatırken kubbedeki figürlerin yağlı boya bitkisel süslemelerle kapatıldığı, kubbedeki Pantokrator mozaığının üstüne Kur'an'dan bazı ayetlerin yazılı olduğu bir kuşağın yer aldığını ve apsis-te bulunan Madonna (Hz. Meryem) mozaığının de görülmeyecek şekilde örtüldüğünü belirtmektedir. 1890 yılında çıkan yangın dolayısıyla Türklerin yaptığı bu resimlerin üstünü de bir duman tabakası kapladığından yapının içler acısı bir hal aldığını ifade eder.²⁹ Kaldı ki yangın sonrasında çekilmiş bazı fotoğraflarda bu mozaiklerin dumanla kaplı olduğu görülmektedir (Resim 10-11).

²⁷ Le Tourneau - Diehl, "Les Mosaïques", 39-60.

²⁸ Le Tourneau - Diehl, "Les Mosaïques", 41-42.

²⁹ Le Tourneau - Diehl, "Les Mosaïques", 39-41.

Resim 10. Yangın sonrası Selanik Ayasofya Camii kubbe içi (1907-8)³⁰

Resim 11. Yangın sonrası Selanik Ayasofya Camii içi (1908)³¹

³⁰ The Digital Collections of the British School at Athens, "Hagia Sophia-Dome mosaics" (Erişim 06 Şubat 2024).

Yazar, Ayasofya’da bulunan mozaikleri farklı kiliselerdeki mozaiklerle kıyaslamaktadır. Çalışmamız açısından en önemli mukayesesi ise belgede adı geçmesi hasebiyle İtalya’nın Ravenna şehrindeki kilise mozaikleriyle olanıdır. Bunlardan birinde yalnızca “Ravenna’daki”³² diye belirtip, yapı ve figür ismi vermezken diğerinden “Ravenna’daki Sant’Apollinare Nuovo’da bulunan tahttaki Madonna” şeklinde daha detaylı bahsetmektedir.³³

Le Tourneau, Makedonya bütçesini hazırlayanların ve “ülkesinin zenginliklerine âşık olan Hamdi Bey’in” yapılacak restorasyon için gerekli kaynağı ayırmasını ummaktadır.³⁴ Burada bahsi geçen Hamdi Bey’in ise devrin Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey olduğu kanaatindeyiz.³⁵

Selanik Ayasofya Camii’nin mihrap/apsis bölümünde bulunan Hz. Meryem mozaığının sekizinci yüzyıla ait olup elimizde (muhtemelen ikonoklazmadan ötürü) başka hiçbir eserin ulaşmadığı bu dönemden kaldığı için bu mozaığın 8. asrın Bizans sanatını anlama açısından oldukça mühim olduğu belirtilir.³⁶

Makalenin sonundaki haşiye bölümünde yazar, Hilmi Paşa’nın kendisinden yapının ve mozaiklerin korunması için alınması gereken tedbirlerin ve masrafın ne kadar olacağını bir raporla bildirmesini istediğini belirtmektedir. Sonrasında hazırlanan bu raporu gören Hilmi Paşa, maliye komisyonuna bu işler için yazarın kendisinin belirttiği yaklaşık 32.000 Frank tutarındaki miktarın tahsis edilmesini teklif etmiştir. Bu meblağın karşılanmasının akabinde de konservasyon çalışmaları başlamıştır.³⁷

Sonuç

Bu çalışmada hem Osmanlı Devleti’nin en önemli şehirlerinden olan Selanik’in en güzide eserlerinden Ayasofya Camii ve onun tamir süreci hem de Osmanlı diplomatikasının nasıl işlediği hakkında önemli bilgiler sunan bir belge incelenmiştir. Belge ayrıca dil açısından da oldukça farklı bir konumdadır. Yapıdaki mozaiklerden bahsederken Hristiyan terminolojisine ait “panağya” ve “pantokrator” gibi ifadeler tercih edilmiştir. Bunlar Osmanlı Türkçesi olarak yazılmış olup yalnızca turnak içine alınarak vurgulanmıştır. Ancak sebebini bilemediğimiz bir şekilde yapının bölümlerini anlatırken kullandığı “tambour” (kubbe kasnağı) ve “abside” (apsis/mihrap) ifadelerini Latin alfabesi ile yazmayı tercih etmiştir. Bu durumla ilgili aklımıza gelen tek sebep yazarın Osmanlı tebaasından olmamasından ötürü Osmanlı Türkçesi ile yazmayı bilmeyip bu metni başkasına yazdırmış olabileceğidir. Belki de metni kaleme alan kişi bu kelimelerin nasıl yazılacağını bilemediğinin

→

³¹ The Digital Collections of the British School at Athens, “Hagia Sophia-Dome mosaics”.

³² Le Tourneau - Diehl, “Les Mosaiques”, 45.

³³ Le Tourneau - Diehl, “Les Mosaiques”, 53.

³⁴ Le Tourneau - Diehl, “Les Mosaiques”, 43.

³⁵ Filiz Gündüz, “Osman Hamdi Bey”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/468-469.

³⁶ Le Tourneau - Diehl, “Les Mosaiques”, 52.

³⁷ Le Tourneau - Diehl, “Les Mosaiques”, 59-60.

den doğrudan Fransızca olarak bu kelimeleri eklenmiş olabilir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan belge ile 1909 yılında Marcel Le Tourneau tarafından yazılan yukarıda bahsedilen makale arasında içerik açısından oldukça benzerlik tespit edilmiştir. İlk olarak her iki metnin yazarı da Ayasofya'daki mozaikleri tamir ettiğinden bahseder. Bununla beraber her iki metinde de Hilmi Paşa, Ethem Bey ve Nuriciyan (Nouridjan) Efendi'nin isimleri zikredilmiştir. Benzerlikler bunlarla sınırlı değildir. Örneğin, her iki metinde de Hz. Meryem'i tasvir eden mozağin sekizinci asırdan kaldığı ve ehemmiyeti vurgulanmış ve bu yapıdaki mozaikler İtalya'nın Ravenna şehrindeki kilise mozaikleriyle mukayese edilmiştir. Makalede gerekli meblağın tahsisi için bahsi geçen Makedonya bütçesi belgenin son sayfasında üstü sonradan çizilmiş olmakla beraber görülmektedir. Halihazırda rapor olarak hazırlandığı belirtilen belgede, Ayasofya'da gerçekleştirilecek tamirat için 30.000 Frank'ın yeterli olduğu ifade edilirken, makalede de yazarın Hilmi Paşa'nın buyruğu üzerine bir rapor hazırladığı ve Hilmi Paşa'nın da bu rapora istinaden 32.000 Frank bütçe tahsisi talep ettiği görülmektedir. Tüm bunlardan yola çıkarak elimizdeki bu arşiv belgesinin bahse konu rapor olup makalenin yazarı olan Marcel Le Tourneau tarafından yazıldığını ya da yazdırıldığını söyleyebiliriz. Ayrıca, Fransızca makalede "M. Thirion", belgede ise "Mösyö Tiriyo" olarak bahsedilen kişilerin her iki metinde de Fransız bir mimar olarak belirtildiği için aynı kişi olduğu kanaatindeyiz. Buna göre "Mösyö Tiriyo", M. Thirion'un Fransızca telaffuza uygun bir şekilde Osmanlı Türkçesi ile yazılmış halidir. Makalede Ethem Bey'in yanı sıra M. Thirion'a da teşekkür edildiğinden tamir sürecinde her ikisinin de görev aldığı anlaşılmaktadır.

Selanik Ayasofya Camii hem strüktürel olarak hem de tezyinat açısından inşa edildiği Bizans devrinin pek çok özelliğini yüzyıllarca cami olarak kullanılmasına rağmen korumuştur. Belgeden ve makaleden anlaşıldığı kadarıyla cami olarak kullanıldığı dönemde yapının içindeki figürlü mozaiklerin üzerleri yazı ve bitkisel bezeme ile örtülmüştür. Buna göre yapıda bulunan Hz. Meryem mozaığı Le Tourneau'ya göre 8.yy'dan kalmadır. Yani ikonoklazmadan önce ya da o devirde yapıldığı halde o yıkımdan etkilenmeden günümüze ulaşabilen nadir örneklerinden biri olduğundan Bizans resim sanatı açısından oldukça kıymetlidir.

Marcel Le Tourneau, yapıdaki mozaikleri eski hale getirdiğini beyan etmiştir. Bu işlem yapıldığı sırada Ayasofya, halen Osmanlıların elinde olduğundan cami hüviyetindeydi. Kaldı ki 1911 yılında yeniden ibadete açıldığından tamir sonrasında da bu yönde hizmet verdiği görülmektedir. O yüzden bu figürlü mozaiklerin restorasyon sonrası açık bırakılması olağan dışı bir durum olacağından bu mozaiklerin bir şekilde örtüldüğü kanaatindeyiz. Ancak bu hususta herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Belge üzerinde sonradan yapılan birtakım düzenlemeler bize Osmanlı diplomatikası hakkında bilgiler vermektedir. Le Tourneau, Selanik Ayasofya Camii'nden halihazırda bir kiliseymiş gibi bahsetmiş ve bölümlerinin isimlendirmesini de o şekilde yapmıştır. Bölümler için kullanılan "galeri", "apsis" gibi isimlen-

dirmelere hatta ihtişam ile baktığı belirtilen “pantokrâtor” ifadesine dahi herhangi bir müdahale de bulunmazken, yapıdan kilise olarak bahsedilen her yerde o ibarelerin üstü çizilerek Ayasofya’nın bir cami olduğu vurgulanmıştır. Yapının içinde yer alan hem mimari hem de tezyini öğelerden Hristiyan terminolojisi ile bahsedilmesine bir müdahale edilmemesi Osmanlı Devleti’ndeki hoşgörüyü göstermektedir. Öte yandan kilise ifadelerinin düzeltilmesi, bir camiden öncesinde o şekilde hizmet verse bile kilise olarak bahsedilmesine izin verilmediğini ortaya koymaktadır.

Belgede ve makalede belirtildiği üzere Selanik Ayasofya Camii’nin restorasyon faaliyetlerinde Müze-i Hümayun’un mimarı Ethem Bey’in yanı sıra gayrimüslimler de çalışmıştır. Hatta bu gayrimüslim kişilerin Osmanlı tebaasından bile olmayıp Fransız oldukları bilinmektedir. Bu durum bize Selanik Ayasofya Camii’nin tamiri özelinde yapı bir Müslüman mabedi olmasına rağmen Osmanlı Devleti’nin işi yapacak kişilerin dinine ve milliyetine bakmaksızın ehil olmasına önem verdiği görülmektedir.

Author Contributions / Yazarların Katkısı:	Author / Yazar 1	Author / Yazar 2
Conceptualization (CRediT 1) / Araştırmanın Tasarımı	%51	%49
Data Curation (CRediT 2) / Veri Toplanması /	%51	%49
Investigation - Analysis - Validation (CRediT 3-4-6-11)/ Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama	%51	%49
Writing (CRediT 12-13) / Makalenin Yazımı	%51	%49
Writing – Review & Editing (CRediT 14) / Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi	%51	%49

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dahiliye [İ. DH.]*. 699-48912.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Şura-yı Devlet [İ. ŞD.]*. 64-3741.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Şura-yı Devlet Evrak [ŞD.]*. 296-30.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Rumeli Müfettişliği Mütferrika Evrakı [TFR. I. M.]*. 22-2157-001, 22-2157-002, 22-2157-003.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Vakıf Defteri [VD]*. No: 581 s. 76.

Kaynakça

Alkan, Mustafa. "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Umûmî Müfettişliği (1902-1908)". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (31 Mart 2015), 242-255. <https://doi.org/10.18026/cbusos.00097>

Aydın, Mahir. "Hüseyin Hilmi Paşa". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/550-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Diehl, Charles vd. *Les Monuments Chrétiens de Salonique*. Paris: y.y., 1918.

Dündar, Abdülkadir. "Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar". *I. Uluslar Arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*. 1/269. Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 2000.

Encyclopedia of Christianity Online. "Panagia". Erişim 20 Ocak 2024. http://dx.doi.org/10.1163/2211-2685_eco_P.10

Eyice, Semavi. "Ayasofya Camii". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4/221-222. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Eyice, Semavi. "ELDEM, Halil Ethem". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/18-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Gündüz, Filiz. "Osman Hamdi Bey". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33/468-469. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

İbrahimgil, Mehmet Zeki - Keleş, Hamza. *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Vakıf Eserleri Envanteri*. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2016.

Karadavut, Emre. *Pargalı İbrahim Paşa'nın Eserleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Kazan, Hilal. *II. Abdülhamid Devri Önemli Restorasyonları: Şam Emevi Camii ve Selanik Ayasofya Camii*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2023.

Kiel, Machiel. *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*. Hampshire: Variorum, 1990.

Kültür Envanteri. "Ayasofya, Selanik". Erişim 12 Ağustos 2022. <https://kulturenvanteri.com/yer/?p=13657>

Le Tourneau, Marcel - Diehl, Charles. "Les Mosaïques de Sainte-Sophie de Salonique". *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 16/1 (1909), 39-60. <https://doi.org/10.3406/piot.1909.1322>

Mentzos, Aristotelis (ed.). *impressions: Byzantine Thessalonike through the photographs and drawings of the British School at Athens (1888-1910)*. Thessalonike: Center for Byzantine Research – Charitable Fraternity of Thessaloniki, 2012.

Oxford Reference. "Pantocrator". Erişim 19 Ocak 2024. <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803>

100304190

Salt Araştırma. "Salonique, Eglise Sainte-Sophie, le Chevel - Salonica, Ste Sophie Church (Apsis) - Selanik". Erişim 12 Mart 2022. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208438>

Tafrali, Orest. *Topographie de Thessalonique*. Paris: Paul Geuthner, 1913.

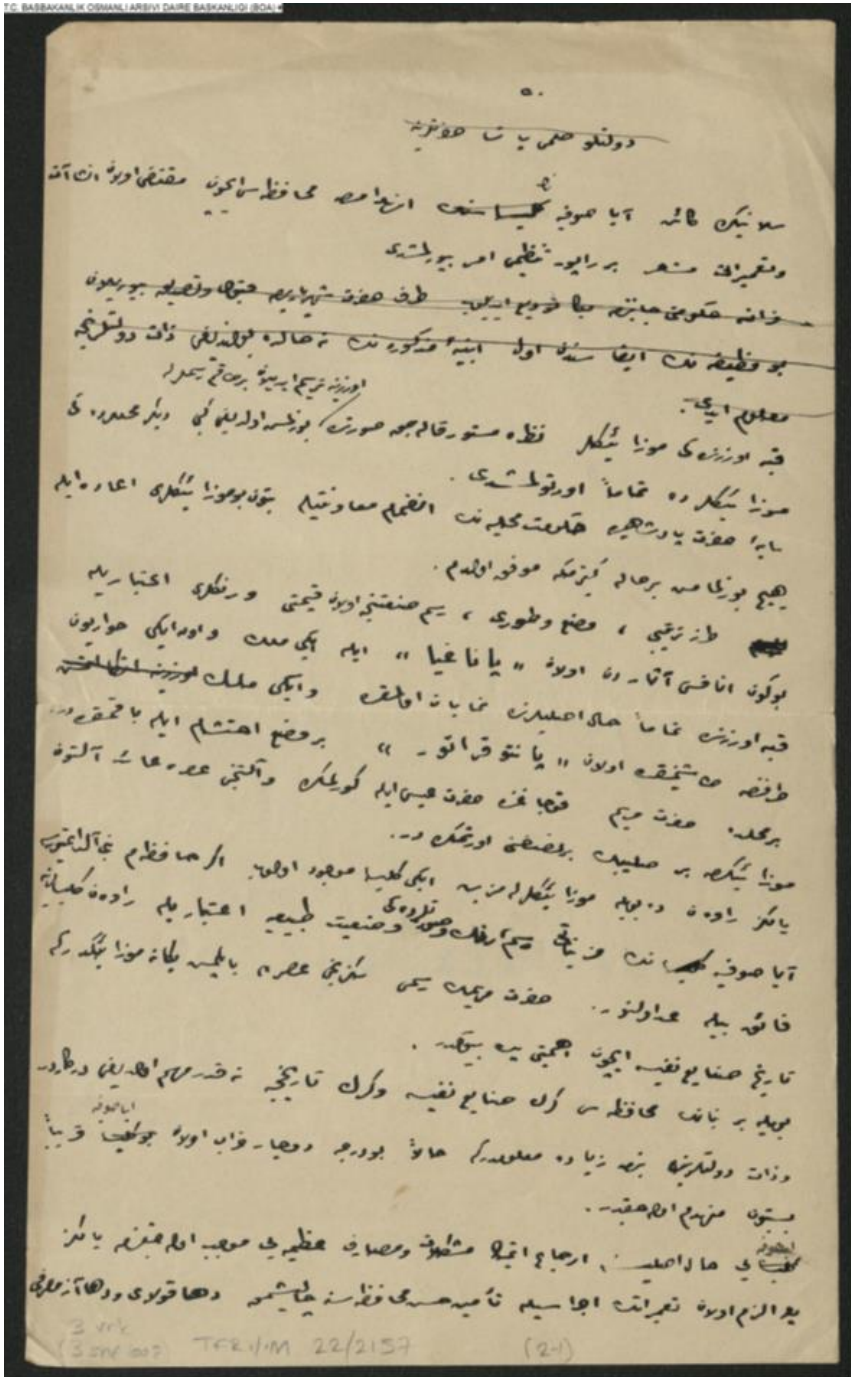
Texier, Charles - Pullan, Richard Popplewell. *Byzantine Architecture; Illustrated By Examples of Edifices Erected In The East During The Earliest Ages of Christianity*. London: Day & Son, 1864.

The Digital Collections of the British School at Athens. "Hagia Sophia- Apse". Erişim 06 Şubat 2024. <https://digital.bsa.ac.uk/results.php?locality-irn=5059&results=200&irn=2069>

The Digital Collections of the British School at Athens. "Hagia Sophia-Dome mosaics". Erişim 06 Şubat 2024. <https://digital.bsa.ac.uk/results.php?locality-irn=5059&results=200&irn=2081#>

Ekler

Ek: Belgenin Aslı ve Transkripsiyonu

Bihi

Devletlü Hilmi Paşa Hazretlerine

(1. satır) Selânik'te kâin Ayasofya Kilisesi'nin inhidâmdan muhâfazası için muktezâ olan inşâat (2. satır) ve ta'mîrât-ı müş'ir bir rapor tanzimi emr buyrulmuşdu

Fransa hükümeti cânibinden bana tevdi' idilüb taraf-ı hazreti şehriyârdan kabul ve tasdik buyrulan bu vazîfenin îfâsından evvel ebniye-i mezkûrenin ne hâlde bulunduğu zât-ı devletlerince ma'lûm idi.

(3. satır) Kubbe üzerindeki mozaikler nazara mestûr kalacak surette üzerine tersim idilen birtakım resimlerle bozulmuş olduğu gibi diğer mahallerdeki (4. satır) mozaikler de tamâmen örtülmüşdü.

(5. satır) Sâye-i hazret-i pâdişâhiye hükümet-i mahalliyenin inzimâm-ı muâvenetiyle bütûn bu mozaikleri iâ'de ile (6. satır) hiç bozulmamış bir hâle getirmeğe muvaffak oldum.

(7. satır) Tarz-ı tertibi, vaz' ve tavrı, resim sanatınca olan kıymeti ve renkleri itibâriyle (8. satır) bugün enâfis-ı âsârdan olan "panağya" ile iki melek ve on iki havâriyyûn (9. satır) kubbe üzerinde tamâmen hâl-i aslîlerine nümâyân olmakda ve iki melek üzerine ittikâ etmiş (10. satır) tarafından taşınmakda olan "pantokrâtor" bir vaz'-ı ihtîşâm ile bakmaktadır. (11. satır) Bir mahalde Hazreti Meryem kucağında Hazreti İsa ile görülmekte ve altıncı asra â'id altın (12. satır) mozaikden bir salîbin bir nısfını örtmektedir.

(13. satır) Yalnız Râven de böyle mozaiklerle müzeyyen iki kilise mevcûd olub eğer hâfizam beni aldatmıyorsa (14. satır) Ayasofya Kilisesi'nin müzeyyenâtı resmedenin ve sûretlerdeki vazîyet-i tabî'iyye itibâriyle Râven kiliselerine (15. satır) fâik bile addolunur. Hazreti Meryem'in resmi sekizinci asırda yapılmış yegâne mozaikdir ki (16. satır) târih-i sanâyi'-i nefise için ehemmiyeti pek büyükdür.

(17. satır) Böyle bir binânın muhâfazası gerek sanâyi'-i nefise ve gerek târihce ne kadar mühim olduğu derkârdır. (18. satır) Ve zât-ı devletlerinin benden ziyâde ma'lûmdur ki hâlen bu derece dúcâr-ı harâb olan bu kilise Ayasofya karîben (19. satır) büsbütûn münhedim olacaktır.

(20. satır) Kilise Ayasofya'yı hâl-i aslîsine ircâ' itmek müşkilât ve mesârif-ı azîmeyi mûcib olacağından yalnız (21. satır) pek elzem olan ta'mîrâtın icrâsıyla temîn-i hüsn-ü muhâfazasına çalışmak daha kolay ve daha az masrafi

(1. satır) müeddî olur.

(2. satır) Kubbeyi hâmil olan kemerler ve bu kemerin istinâd ettiği sütunlar tamâmen iyi bir hâldedir. Kubbe (3. satır) kurşunla mestûr olduğu gibi “kontroforlar” dahî kurşunla mestûrdur. Kubbede rutûbet (4. satır) eseri görülmemesine ve mozaiklerde hiçbir bozukluk müşâhede edilmemesine nazaran kubbeyi setreden (5. satır) kurşun tabakanın iyi bir hâlde olduğuna hükm olunabilir ma’amâfih bir kere tahkik itdirilmelidir (6. satır) kısmen kurşunla mestûr olan “TAMBOUR”n üstünü örtmek ve pencerelerine camlı (7. satır) kapaklar yapmak lazımdır.

“ABSIDE”n üzerindeki örtüyü daha yeniden yapmak lazımdır. Bu ise gâyet müsta’celdir. (8. satır) Dört büyük kemerin sath-ı hâricîlerini dahî örtmek lazımdır. Kubbeyi hâmil olan büyük sütunların (9. satır) dahî sath-ı hâricîlerini örtmelidir inşâatın en büyük aksâmı bunlardır.

(10. satır) Hâlen tebeddülât-ı havâiyeye ma’rûz olan bu kemer ve sütunları ufak ağaç otlar ve sarmaşıklar (11. satır) istilâ itmiştir. Bu nebâtât rutûbeti idâme itdiğinden kemer ve sütunları tahrîb itmektedir. (12. satır) Yandaki galerilerin üzerinde vâki’ olub kadınlara mahsûs olan galerinin üstünü örtmek dahî (13. satır) muvâfıkdır bu galerinin hâli büyük kemerlerin hâli gibidir bu galerinin örtülmesi (14. satır) zemin katının muhâfazası için lazımdır mozaikle müzeyyen olan kubbe ile kilise câminin dâhili (15. satır) için örtü lazım değildir.

(16. satır) Bu yapılmadığı takdirde dört büyük sütunun kadınlar galerisi üzerine akan yağmur sularını (17. satır) hâricî dîvârlara akıtmak lazımdır bunun için sâdece bir çimento döşemek kâfidir (18. satır) büyük kemerleri dahî camlatmak lazımdır.

(19. satır) Gerek zemin katında ve gerek birinci katta ta’mîr idilecek veyâ yeniden inşâ olunacak ba’zı sütunlar (20. satır) var ise de bunlar ebniyenin resâne-tine hizmet itmektedir.

(21. satır) A’rz ve tafsîl itdiğim bütün bu şeyler yapılacak olursa Ayasofya kilisesi daha pek çok seneler (22. satır) hâl-i hâzırını muhâfaza idecek sûrette ta’mîr idilmiş olur.

(23. satır) Buraların fiyâtlarına vukûfum olmamak hasebiyle yapılacak ta’mîrât hakkında bir fiyât takdîr idemem (24. satır) bununla berâber muktedir zevâtın ve bu meyanda Nûriciyân Efendinin fikrinde. 30.000 Frank ...

T.C. BASKAKLI K. OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

تاریخہ -
 قوی ایتمک نازک اولس حیدر بو وظیفه ندرک و مددنا برزانه قوی ایتمک
 نظر وقت آصفیله حیدر ایلم . بو قوی ایتمک اداره ایه جت معی رن صفتنه
 وقوق لاملرله بقیه بیزانسی اصول صفتنه تماماً واقف بر صفتنلا اولسا قوی
 ایلم سونک بیزانسی معی بر موجوددرک وانه کلکنته شرا و شامدی حان
 و سالدعه اوصافی جامعه . موزیکس بونه معای خصایس اولرله اولرک بیزانسی
 مامور ایلمک تقدیرن معی بونریو قسیم اولرک معالی و انتر معای بیل اتمک
 ایلمی نظر وقت رو قیدیه عینه ایلم .
 بو ارفقیه بیله قوی ایتمک حاد ونا بودرکله مقدار کافی بر صفتن قیسه
 حاد ونا بونریو ایلم اظهرد

OSMANLI ARŞIVI	
TFR.I.M	
22	21572-3

TFR.I.M.00022.02157.002

(1. satır) kâfîdir.

(2. satır) Bu gibi işlerin nâzik olması hasebiyle bu vazîfenin zeki ve ma'lûmâtlı bir zâta tevdi' idilmesi husûsuna (3. satır) nazar-ı dikkat-i âsîflerini celb iderim. Bu nev'i işleri idâre idecek mi'mârın san'atına (4. satır) vukûf-u kâmilinden başka Bizans usûl-u san'atına tamâmen vâkîf bir san'atkâr olması dahî lâzımdır (5. satır) el-yevm Selânik'de bir Fransız mi'mârı mevcûddur ki Fransa hükûmetinden şehâdetnâme-yi hâiz (6. satır) ve mârrü'l-'arz evsâfi câmi'dir. Müze-i Hümâyûn mi'mâr-ı husûsîsi olan Edhem Bey bu işe (7. satır) memur edilmediği takdirde Mösyö Tiriyo tesmiye olunan mûmâileyh Fransız mi'mârının istihdâm (8. satır) edilmesini nazar-ı dikkat devletlerine 'arz iderim.

Bu eser-i nefis-i bâ'a dile kurtarmak için Mâkedonyâ bûdçesinden mikdâr-ı kâfi bir meblağ tahsisine müsâ'ade buyrulmasını istihâm eylerim ol babda